

DOI: [https://doi.org/10.31470/2786-6424-2022-1\(2\)-112-124](https://doi.org/10.31470/2786-6424-2022-1(2)-112-124)

ORCID: 0000-0002-6395-7251

СМИРНОВ Ігор

доктор геогр. наук, професор,
професор кафедри країнознавства та
туризму
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка,
Київ, Україна

SMIRNOV Ihor

Doctor of Geogr. science, Professor,
Professor of the Department of Country
Studies and Tourism
Taras Shevchenko National University
in Kyiv,
Kyiv, Ukraine

✉ smyrnov_ig@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8508-9395

ЛЮБИЦЕВА Ольга

доктор геогр. наук, професор,
завідувачка кафедри країнознавства та
туризму
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка,
Київ, Україна

LIUBITSEVA Olha

Doctor of Geogr. science, professor,
Head of the Department of Country
Studies and Tourism
Taras Shevchenko National University
in Kyiv,
Kyiv, Ukraine

✉ loa13@ukr.net

**ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ТА НАПРЯМКИ
ВІДРОДЖЕННЯ ГАЛУЗІ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ (НА ПРИКЛАДІ
ВОЛОНТЕРСЬКОГО ТУРИЗМУ У М. КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ)**

**PROBLEMS OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION AND
DIRECTIONS OF THE REVIVAL OF THE INDUSTRY IN THE REGIONS OF UKRAINE AFTER VICTORY
(ON THE EXAMPLE OF VOLUNTEER TOURISM IN KAMIANTS-PODIL'SK)**

Анотація

Вступ. Місту Кам'янцю-Подільському з його унікальною ресурсною базою для розвитку різноманітних напрямків туризму приділяється багато уваги в туристичній, географічній та історичній літературі, проте це не відноситься до характеристики його середньовічних фортифікацій з можливостями розвитку воєнного та волонтерського туризму в умовах російської агресії та відродження галузі після перемоги.

Мета дослідження. Розкрити проблеми і можливості розвитку туризму в умовах російської агресії та напрямки відродження галузі в Україні після перемоги – на прикладі волонтерського туризму у м. Кам'янці-Подільському.

Методи дослідження включали збирання інформації, її аналіз та синтез з метою визначення проблем і можливостей розвитку туристичної галузі в Україні в умовах російської агресії та окреслення конкретних напрямків відродження туризму в регіонах України після перемоги (на прикладі волонтерського туризму у м. Кам'янці-Подільському).

Результати дослідження. Охарактеризовано ресурсну базу м. Кам'янця-Подільського та його околиць для розвитку воєнного туризму. Визначено можливі напрямки розвитку туристичної галузі України в умовах воєнного стану через російську агресію, серед них – волонтерського туризму на підставі різноманітних туристичних ресурсів південного Поділля та можливостей залучення студентів вишів міста, передусім туристичного профілю, до екскурсійної практики в ході волонтерського підходу до туристичної діяльності. Окреслено актуальні напрямки відродження туризму у м. Кам'янці-Подільському після перемоги із зазначенням проблемних питань туристичного бізнесу, які потребують нагальних дій вже зараз.

Висновки. Російська агресія проти України та запроваджений в результаті її воєнний стан зумовили великі проблеми у розвитку туристичної галузі, включаючи власне туризм та готельно-ресторанний бізнес. Але і в цих дуже складних умовах український туризм все ж таки шукає шляхи виживання зараз та відродження після перемоги. Одним з таких напрямків туризму, який став

надзвичайно актуальним в умовах воєнного стану в Україні та переміщенням значної маси населення (вимушено переміщених осіб), переважно з східних та південних областей України, до західноукраїнських регіонів та їхніх міст, містечок, сіл, став волонтерський туризм. Його сутність – ознайомлення біженців з туристичними атракціями тих населених пунктів, куди їх призвела доля, на безкоштовній основі. При цьому зауважимо, що, як слідує з теорій міжнародного туристичного бізнесу, кожне поселення має свої абсолютні туристичні переваги, тобто унікальну ресурсну базу для розвитку туризму та рекреації, яка її відрізняє від інших населених пунктів. Ці абсолютні переваги можуть бути різного масштабу, мати міжнародну, внутрішньодержавну (національну), регіональну чи локальну цінність. Але вони обов'язково є і являють неабияку цікавість, особливо для людей, які вперше завітали до певної місцевості, міста, села тощо. Саме волонтерський туризм і дозволяє зібрати та сконцентрувати ці знання, насамперед зусиллями викладачів та студентів місцевих навчальних закладів (університетів, коледжів, професійно-технічних училищ туристичного профілю) та запропонувати таким чином сформований туристично-екскурсійний продукт відповідно попиту з боку вимушено переміщених осіб (а він є).

Напрямки подальшого розвитку українського туризму після перемоги розрізняються за регіонами. Визначено, що у випадку м. Кам'янця-Подільського нагальних дій вимагає підвищення комфортності міста для туристів, його охайності (самобутність та дизайн у нього є), зокрема зручності хідників. У той же час слід продовжити практику розміщення невеликих готелів, ресторанів та кав'ярень у історичних будівлях, зрозуміло, із зобов'язанням власників підтримувати історичні об'єкти в належному стані.

Ключові слова: воєнний стан, волонтерський туризм, 7 замків Кам'янецьчини, спонсори, післявоєнний розвиток туризму.

Annotation.

Introduction. The city of Kamianets-Podilskyi with its unique resource base for the development of various directions of tourism receives a lot of attention in touristic, geographical and historical literature, however, this does not refer to the characteristics of its medieval fortifications with the opportunities for the development of military and volunteer tourism in the conditions of Russian aggression and the revival of the industry after the victory

The aim of the study. To reveal the problems and possibilities of the development of tourism in the conditions of Russian aggression and directions of the revival of the industry in Ukraine after the victory – on the example of volunteer tourism in the city of Kamianets-Podilskyi.

Research methods included the collection of information, its analysis and synthesis in order to determine the problems and opportunities for the development of the tourism industry in Ukraine in the conditions of Russian aggression and outline specific directions for the revival of tourism in the regions of Ukraine after the victory (using the example of volunteer tourism in the city of Kamianets-Podilskyi).

Research results. The resource base of the city of Kamianets-Podilskyi and its surroundings for the development of military tourism is characterized. The possible directions of the development of the tourism industry of Ukraine in the conditions of martial law due to Russian aggression are determined, among them – volunteer tourism based on various tourist resources of southern Podillia and opportunities to attract students of the city's higher education institutions, primarily of a tourist profile, to excursion practice in the course of a volunteer approach to tourism activities. The current directions for the revival of tourism in the city of Kamianets-Podilskyi after the victory have been outlined, indicating the problematic issues of the tourism business that require urgent action now.

Conclusions. Russian aggression against Ukraine and the martial law introduced as a result caused major problems in the development of the tourism industry, including tourism itself and the hotel and restaurant business. But even in these very difficult conditions, Ukrainian tourism is still looking for ways to survive now and revive after the victory. Volunteer tourism has become one of such directions of tourism, which has become extremely relevant in the conditions of martial law in Ukraine and the movement of a significant mass of the population (forcefully displaced persons), mainly from the eastern and southern regions of Ukraine, to the western Ukrainian regions and their cities, towns, and villages. Its essence is to acquaint refugees with the tourist attractions of those settlements, where fate has led them, on a free basis. At the same time, we note that, as follows from the theories of international tourism business, each settlement has its absolute tourist advantages, that is, a unique resource base for the development of tourism and recreation, which distinguishes it from other settlements. These absolute advantages can be of different scales, have

international, domestic (national), regional or local value. But they definitely exist and are of great interest, especially for people who have visited a certain area, city, village, etc. for the first time.

It is volunteer tourism that makes it possible to collect and concentrate this knowledge, primarily through the efforts of teachers and students of local educational institutions (universities, colleges, vocational schools of the tourism profile) and to offer a tourism and excursion product formed in this way in accordance with the demand from forcibly displaced persons (and it is). The directions of further development of Ukrainian tourism after the victory differ by region. It was determined that in the case of the city of Kamianets-Podilskyi, urgent action is required to improve the comfort of the city for tourists, its cleanliness (it has its own identity and design), in particular, the convenience of pedestrians. At the same time, the practice of placing small hotels, restaurants and cafes in historical buildings should be continued, of course, with the obligation of the owners to maintain the historical objects in good condition.

Key words: martial law, volunteer tourism, 7 castles of Kamianechchyna, sponsors, post-war development of tourism.

Вступ. Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень. Кам'янець-Подільський у недалекому минулому був повноправною столицею Поділля (Пониззя) [1]: у 1362-1395 рр. – князівства., з 30-х рр. XV ст. – воєводства у складі Польського королівства (пізніше Речі Посполитої); у 1672-1699 рр. – турецького ейялету (губернаторства) Османської імперії; з кінця XVIII ст. – Подільської губернії; у 1924-1940 рр. – області. Кам'янець-Подільський, який вважався в XV-XVIII ст. «ключом до Польщі», був відомий усій Європі як «твердиня християнства», «башта, створена рукою Божою». Місто являло собою природну фортецю, яка була потужно фортифікована та мала дві головні групи фортифікацій: міські укріплення та замок (Старий і Новий). Географічне розміщення міста є унікальним і не має аналогів як в Україні, так і в Польщі: у глибокому каньйоні тече річка Смотрич (ліва притока Дністра), яка майже замкненим колом оточує скельний півострів. Середньовічна історична частина міста (Старе місто) з'єднується з рештою території тільки вузьким перешийком. Висота каньйону р. Смотрич сягає 30-40 м., ширина – 150-200 м. Природну міць міста, що мало стратегічне оборонне положення на півдні Поділля, люди доповнили фортифікаційними спорудами, що постійно посилювались та відновлювались. Довжина лінії оборони складала понад 4 км.

Мета дослідження. Розкрити можливості розвитку туризму, зокрема волонтерського, в умовах воєнного стану в Україні через російську агресію та відродження туризму після перемоги (на прикладі м. Кам'янця-Подільського).

Завдання:

1. Охарактеризувати ресурсну базу м. Кам'янця-Подільського для розвитку воєнного туризму.
2. Розкрити можливості та напрямки волонтерського туризму у м. Кам'янці-Подільському з орієнтацією на надання туристично-екскурсійних послуг для вимушено переміщених осіб.
3. Висвітлити шляхи та завдання розвитку та відновлення туристичної галузі у м. Кам'янці-Подільському у після військовий період.

Матеріали і методи дослідження. Джерельна база дослідження включає як праці автора з характеристики ресурсної бази Кам'янця на Поділлі для розвитку різноманітних видів туризму, у т.ч. воєнного, культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного, меморіального тощо [1], так і праці авторства подільських авторів, у т.ч. відомої дослідниці історичних пам'яток міста О. Пламаницької [2; 3; 4; 5; 7; 9], а також туристичні карти та путівники, у т.ч. польською мовою [6; 8; 11]. Використано рейтинг найкращих ресторанів України за 2021 р. [10]. **Методи дослідження** включали збирання інформації, її аналіз та синтез з метою визначення проблем і можливостей розвитку туристичної галузі в Україні в умовах російської агресії та окреслення конкретних напрямків відродження туризму в регіонах України після перемоги (на прикладі волонтерського туризму у м. Кам'янці-Подільському).

Результати дослідження і дискусія. Археологи твердять, що Кам'янець-Подільський виник у XII ст., коли на скельній кручі на захід від міста було споруджено невелике дерев'яне укріплення, а у XIII-XIV ст. (за часів Галицько-Волинського князівства) були збудовані перші кам'яні башти у Старому замку (збереглися фрагменти їхніх фундаментів). Літописні джерела приписують будівництво кам'яної фортеці литовським князям Коріатовичам (у другій половині XIV ст.) [2]. Татари, що часто здійснювали

напади на Подільський край, навіть не намагались захопити саме місто. Коли Османська імперія встановила свою владу над Молдовою, і р. Дністер, що знаходилася на відстані всього 15 км від міста, стала кордоном між Польським королівством і Османською імперією, оборонне значення Кам'янця-Подільського значно зросло. Перший відомий опис Кам'янецького замку відноситься до 1494 р. Тоді з боку міста він мав браму з баштою, у північній стіні була споруджена Польна брама. З опису 1544 р. відомо про інші башти замку – чотири кутових Папських башти, збудованих на початку XVI ст. і зафундованих Римськими понтифіками, з яких збереглася лише одна – створена за кошти Папи Римського Юлія II (1505 р.), на стінах якої і тепер можна побачити старовинний герб римської родини Делла Ровере, з якої походив Юлій II. Пізніше ця башта отримала назву Кармалюкової, оскільки в 20-х рр. XIX ст. тут відбував покарання народний герой Устим Кармалюк. На захід від неї знаходяться башти Ковпак, Тенчинська, Ляська (кошти на будівництво якої дав архієпископ Ян Ляські). Військова міць цих башт посилювалася потужним оборонним муром, вздовж якого пізніше був прокладений шлях до міста. Найближче до міста знаходиться башта Нова східна (квадратна за формою з колодязем всередині). На її стіні є латинський напис: «1544, Боже, тобі єдиному слава. Іов Бретфус, архітектор». У стіні башти вмонтовано кам'яні ядра в якості оздобы та символів військової міці Старого замку. У північно-західному куті Старого замку знаходиться башта Рожанка, збудована 1505 р. на власні кошти єпископа Вроцлавського Креслава, про що свідчить вмурована в стіну таблиця з відповідним написом латиною. Між Рожанкою та Новою східною баштою знаходяться башти Лянцкоронська та Комендантська, підступи до яких захищає Північний бастион, який востаннє було відновлено в 1790 р., про що також сповіщає відповідна таблиця, вмонтована у стіну. Із західного боку замку у 40-х рр. XVI ст. споруджено башти Нову західну (Велику, 1542 р.) та, з'єднану з нею, Денну башту або башту св. Михайла. На Денній башті існувала дерев'яна вежа для спостереження. Раніше біля них була башта Мала західна, під якою у XVI-XVII ст. були порохові склади і від якої нині залишилися руїни. Між Великою та Малою баштами у стіні замку зберігся отвір, до якого підходив ланцюговий міст, що з'єднував Старий та Новий замки. Останній був зведений за проєктом та під керівництвом військового архітектора Теофіла Шомберга і належав до голландського типу укріплень, пристосованих до боїв з використанням артилерії. Новий замок складався з високих насипних земляних валів, які мали два напівбастиона з казематами та були оточені глибоким сухим ровом. Вали і рів були облицьовані камінням. Навіть сьогодні збереглася система переходів і казематів, а також більша частина кам'яних стін, які являли собою ескарпи і контрескарпи. Власне, на території Нового замку і проходила головна битва під час двотижневої облоги міста турецькими військами у серпні 1672 р. [3,30]. Тут тримали оборону біля тисячі захисників Кам'янця – піхота та драгуни, а всього гарнізон міста нараховував 1,5 тис. жовнів. Турки мали п'ятикратну перевагу з артилерії та більш, ніж у 80 разів – у числі солдат. Вони здійснювали потужний артилерійський обстріл міста, знищуючи будинки та укріплення. Так, тільки на Новий замок щоденно падало 400 ядер та 200 мортирних гранат. Турецькі сапери здійснювали підкопи. Захисники міста вирішили відступити до Старого замку. 25 серпня турки здійснили підриг вибухівки під Великою західною баштою і почали штурм, який оборонці змогли відбити, але стало зрозуміло, що замок довго не протримається. Формально обороною міста керував подільський староста Микола Потоцький, але фактично керівництво здійснював полковник Єжі (Юрій) Володичевський. Почалися переговори з турками, але у цей час 26 серпня вибухнула башта Чорна. Загибло біля 500 осіб, серед них керівник оборони міста, «Гектор кам'янецький» Є. Володичевський. Існує думка, що підриг порохівих запасів здійснив командир артилерії замку Геклінг, який не зміг примиритися з капітуляцією замку і міста. В Османській імперії цю перемогу за розпорядженням султана Мехмета IV святкували три дні, натомість для Речі Посполитої це була трагедія, яку не пережив польський король Ян Казимир. На його могильному пам'ятнику, що знаходиться на паризькому цвинтарі St.Germain, навіть про це написано: «Почувши про взяття турками Кам'янця і не в змоззі пережити цю поразку, помер 16 грудня 1672 р» [11].

Щодо міських укріплень, то перші оборонні башти та стіни з бійницями було споруджено у XV ст. Спочатку виник оборонний вузол, що прикривав в'їзд через долину річки Смотрич з півночі, який отримав назву Ляцької (Польської) брами. З південного боку в'їзд до міста захищав комплекс Руської брами, створений у XVI ст. Назва «Руська» відносилася до місцевого руського (українського) населення. Ці дві брами мали шлюзи, з допомогою яких можна було піднімати рівень води в річці. До складу оборонного комплексу Польської брами належало шість башт, з'єднаних мурами (4 – на березі р. Смотрич з боку міста, 2 – на протилежному березі), барбакан (укріплення-пастка перед головними

воротами) та міст з оборонною галереєю. Через повені в кінці XVIII ст. зруйнувався міст та були розібрані мури та деякі башти. Донині збереглися тільки три башти: Надворотня з барбаканом, Наскельна та Настінна. До Польської брами провадила дорога долиною р. Смотрич (300 м вверх по течії) від броду, що знаходився під захистом Захаржевської башти (або Башти на броді), яка збереглася. Від Польської брами дорога вела стрімко вгору – до башти Стефана Баторія – найбільш потужної в системі міських укріплень. Ця башта разом з прибудованими до неї брамами, мурами та бастионом, що був збудований за часів турецької окупації міста (1672-1699 рр.) утворюють потужний оборонний вузол верхньої Польської брами (рис.1). Вона була споруджена ще в XVст., але в кінці XVI ст. перебудована та посилена коштом польського короля Стефана Баторія. Башта має 7 поверхів, при чому 2 верхніх були добудовані 1785 р. З двох сторін до неї прилягають прямокутні споруди, в одній з яких знаходиться тзв. Вітряна брама. Над нею є картуш з колись білого мармуру – таблиця з латинським написом «1585 р., збудована Стефаном Баторієм, К(королем) П(польським); 1785 р., відновлена і добудована Станіславом Августом, КП».

Фортифікаційний комплекс Руської брами включав 8 башт, барбакан, каземати та мури протяжністю 230 м, які повністю перетинали каньйон, та шлюзи (рис. 2). Донині збереглися Дозорна, Прибрамна та Прибережна башти, а також нижні яруси Надбрамної башти, барбакан та казематна куртина. Надбрамна башта має стіну, а на ній – таблицю з білого мармуру, на якій знаходиться добре збережений дотепер герб Польського королівства – Білий орел, який має на собі герб короля Станіслава Августа Понятовського. Під час оборони міста у 1672 р. гарнізон Руської брами складався з 230 вояків під командуванням летичівського стольника Станіслава Маковецького. Польську браму тоді обороняло лише 20 солдатів.

Рис. 1. Верхня польська брама (башта Стефана Баторія, фото автора)

Рис. 2. Фортифікаційний комплекс Руської брами (фото автора)

В XVI-XVIII ст. до оборонної системи міста також належали [4]:

- а) укріплення, що захищали вхід до міста з боку Старого замку (це батарея св. Терези, яку також називають Міський шанець або Вірменський бастион, батареї св. Мартина та св. Михайла);
- б) фортифікаційні споруди для захисту міста на оточуючих скелях (башти Гончарна, Різницька та Слюсарна – назви вказують на ремісничі цехи у Кам'янці, що відповідали за стан та зміцнення укріплень), батареї св. Григорія та Діви Марії;
- в) Турецький бастион (форт Дальке), мур Гловера тощо.

В 1768-1785 рр. комендантом міста та прикордонних фортець Поділля був Ян де Вітте, інженер та архітектор [5, 112]. За його проектами з північного боку міста в 1778-1779 рр. Були збудовані нові порохові склади (місцевий арсенал), а на півдні в 1780-1788 рр. – казарми гарнізона. Цей чотирьохповерховий будинок якби утворює одне ціле з стрімкими скелями, що оточують місто. У місті цю споруду називають просто «казарми», а її історична назва – «Казарми Станіслава Августа» (напрошується порівняння з «Казармами Фердинанда» у Львові, але останні були зведені більше ніж

100 років пізніше, і нині функціонують). За радянських часів тут містилася тютюнова фабрика, нині споруда – в занедбаному стані (рис. 3).

На цьому закінчимо дуже стисло характеристику середньовічних фортифікаційних споруд м. Кам'янця-Подільського, які, як видно з вищевикладеного, становлять унікальну ресурсну базу для розвитку як внутрішнього, так і міжнародного (іноземного) туризму, але потребують значних інвестицій та уваги з боку держави та місцевої влади для того, щоб забезпечити їх ефективне використання з метою розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському та взагалі на Поділлі та прилеглий частині Буковини (маємо на увазі Меджибіжський, Хотинський замки тощо).

Рис. 3. Споруда «Казарми Станіслава Августа» (фото автора)

Як же живе в часи російської агресії проти України Кам'янець-Подільський, туристичне диво України №1? Це тилове донедавна місто через російські провокації у Придністров'ї зараз теж має шанси стати прифронтовим. Але поки що до нього курсували евакуаційні потяги з Києва, якими рухалися тимчасово переміщені особи – громадяни України, які покинули місця свого постійного проживання у Східній та Центральній Україні через загрози жаків російської агресії. Багато з цих людей хотіли б дізнатися більше про місто та місцевість, куди їх привела трагічна доля біженців. Тому крім оголошень про можливість отримання безкоштовно речей в стокових центрах для біженців, місцева влада могла б надавати оголошення для них про безкоштовні екскурсії, а точніше – безкоштовні пішохідні екскурсії по місту та околицях. Такий волонтерський туризм напевно користувався б значним попитом серед тимчасово переміщених осіб, яким часто не має чим зайняти свій вільний час, зокрема в суботи та неділі. У той же час можливість проведення таких екскурсій є дуже гарною нагодою проходження практик для студентів туристичних фахів (це рекомендація для кафедри туризму місцевого Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), а також студентів інших фахів та іще одного місцевого університету – агротехнічного, де напевно діють краєзнавчо-туристичні гуртки (адже жити і вчитися у такому унікальному місті і не цікавитися його минулим не можливо), а також коледжів – архітектурно-будівельного, культури і мистецтв, індустріального, харчового та Центру професійно-технічної освіти). До речі, останній має у своєму складі Навчальний готельно-туристичний осередок. Така екскурсійна практика дозволила б поглибити знання студентів про туристичні ресурси свого міста та краю (в ході підготовки матеріалу для екскурсії), набути навички спілкування з туристами, отримати інформацію про агресивні дії російських військ на Сході та Півдні України від безпосередніх свідків. Екскурсії могли б проводитись на підставі загально-кафедрального зразку або авторські – згідно наукових інтересів студентів – екскурсіводів. Теми екскурсій можуть охоплювати різноманітні напрямки туризму (туристичні ресурси міста і краю на це дозволяють): історико-архітектурний, середньовічно-оборонний, національно-патріотичний, воєнний, містичний, геотуризм (на прикладі каньйону р. Смотрич), екстремальний (скелелазання відвісними скельними

стінами каньйону, політ на повітряних кулях, банді-джампінг) тощо. До такого волонтерського туризму могли б долучитися і співробітники Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». За умови знаходження спонсорів – волонтерів можливі автобусні екскурсії до Хотинської фортеці та до м. Чернівців, або до м. Хмельницького та Меджибіжського замку, а також до смт Жванця на р. Дністер та руїн місцевого замку, до м. Мельниці-Подільської у Тернопільській області, де знаходяться Окопи Святої Трійці – бувші польські укріплення, побудовані в часи турецької окупації Кам'янця в кінці XVII ст. Жванецький замок та Окопи входять до числа семи замків околиць міста, екскурсії до яких можна запропонувати допитливим відвідувачам м. Кам'янця-Подільського [6]. Решту цього списку складають руїни колись могутнього замку в с. Панівцях (7 км від міста), замок та синагога оборонного типу XVII ст. у с. Сатанові (50 км), замок у м. Старокостянтинові (на північ від м. Хмельницького), руїни замків у с. Сутківцях та Чернокозинцях (на відстані 20 та 15 км від м. Кам'янця-Подільського відповідно). Крім відвідин середньовічних замків цікавими можуть бути екскурсії до стародавнього скельно-печерного монастиря Бакоти на р. Дністер, Національного природного парку «Подільські Товтри» (який увійшов до переліку «7 природних чудес України») та Природного заповідника «Медобори» (біля с. Сатанова).

Надамо коротку характеристику семи замків околиць Кам'янця-Подільського, про які згадувалось вище. Так у с. *Панівці* знаходяться руїни колись могутнього замку, виникнення якого відносять до XV ст. Близько 1590 р. Панівецький замок був розбудований кам'янецьким старостою Яном Потоцьким. У його маєтку знайшли притулок гнані в той час кальвіністи. Ними були зведені корпус колегіуму та кірха. На першому поверсі палацу в 1608 – 1621 рр. розміщувалася друкарня. Через своє стратегічно вигідне розташування твердиня привертала увагу завойовників: в 1621 та 1633 рр. замок витримав облогу турків, але невдовзі був захоплений козаками під проводом Ф. Дзеджалія. 1661 р., у часи визвольної війни, один із захисників фортеці поляк Тшилатковський відкрив браму за обіцянку стати полковником козацьких військ, та козаки стратили його за зраду своїм воякам. Замок був спустошений в 1672-1699 рр., у період турецької окупації Поділля. З тих часів він почав руйнуватися і поволі втрачати своє оборонне значення, до наших часів збереглися північно-західна та південно-західна кутові вежі, а також фрагменти оборонних мурів.

Замок у с. *Сатанів* постав у 1430-1440 рр., як родовий замок Одровонжів. У XVI ст. нові господарі твердині Сенявські перебудували й укріпили її. Висота мурів сягала 11 м, товщина – 1,5 м, загальна площа 1,5 га. Міщани Сатанова брали активну участь у Визвольній війні 1648-1657 рр. Вони відчинили козакам на чолі з Б.Хмельницьким ворота містечка. Двічі замок завойовували турки, які винищили все міське населення, не пожалівши нікого. До наших днів зберіглася пам'ятка цієї трагедії – порубана турками ікона Христа в Юр'ївській церкві. 1722 р. замок був відбудований коронним гетьманом Адамом Сенявським з наміром захищати Поділля.

У с. *Жванці* знаходяться залишки колишньої прикордонної фортеці. Перші кам'яні укріплення на місті Жванецького замку існували ще за часів Київської Русі. Фортифікація перетворилася на п'ятикутну у плані фортецю за Михайла Язловецького, котрий з 1450 р. володів Жванцем. В 1621 р., в часи польсько-турецької війни тут перебував королевич Владислав разом з козацьким гетьманом Петром Сагайдачним під час повернення з Хотинського походу. Нині від Жванецького замку збереглися фрагменти північної частини, де можна побачити руїни трьох веж.

В с. *Окопи* Тернопільської області зберіглася руїни фортеці, побудованої в 1679 р. коронним гетьманом Речі Посполитої Станіславом Яном Яблоновським. Вона називалася «Окопи Святої Трійці, блокада Кам'янця-Подільського». Твердиня розташовувалася так, що праворуч було видно Хотинську фортецю, а ліворуч – Жванецький замок.

Замок у м. *Старокостянтинові* був зведений в другій половині XVI ст. князем Костянтином Острозьким. Фортеця дозволяла контролювати майже 50-кілометрову ділянку східних кордонів, адже саме там проходив лиховісний Чорний шлях, яким сунула орда. Фортеця була надзвичайно міцною і неприступною: її жодного разу не було захоплено. Навіть під час великого наступу 30-тисячного татарського війська 1618 р. замок вистояв. Замковий комплекс було розбудовано в 1636 р. До нього входили палац з оборонною вежею, церква з дзвіницею, в'їзна брама та оборонна стіна. Під палацом знаходились льохи з колодязями-камерами, що вели до річки. Тут був розташований арсенал для зберігання вогнепальної зброї.

У с. *Сутківці* знаходяться руїни замку XV ст., побудовані Федором Сутківським на горі над долиною р. Ушиці. Площа квадратного в плані замку невелика, бік квадрату – 60 м. З чотирьох веж до наших днів зберіглася лише одна – північно-західна. Товщина мурів сягала 3 м, товщина баштових

стін – 3,5 м. На протилежному боці яру стояла Покровська церква, побудована на зразок фортеці. В інтер'єрах церкви збереглися фрески XVI ст. Сутківський замок разом з Покровською церквою є важливою пам'яткою українського оборонного зодчества.

Замок у с. *Чорнокозинці* був збудований князями Коріатовичами у другій половині XIV ст. Він був чотирикутний у плані, 80 м завдовжки, 50 м завширшки з півночі і 65 м – з півдня. З 1467 р. і майже до кінця XVIII ст. замок перебував у розпорядженні кам'янецьких єпископів, які влаштували тут свою літню резиденцію. У 1699 р. замок відбудували та розширили. До нашого часу збереглися залишки стін, руїни замкової башти, галереї першого поверху та брама початку XVIII ст.

Не можна обійти увагою і характеристику історичного містечка та фортеці *Меджибіж*. Це мальовниче містечко знаходиться між двома річками – Південним Бугом і Бужком – звідси і його назва. Перша письмова згадка про селище зустрічається в Іпатіївському літописі від 1146-1148 рр., коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу п'ять міст, серед яких і «Межибоже». За свою бурхливу і часом загадкову історію Меджибозька фортеця здолала багато загарбників. Але, як і у випадку Кам'янецької фортеці, всі вони – татари, турки, литовці, поляки, московити пішли з української землі, залишивши свій слід в історії міста і фортеці. На початку XVI ст. Меджибіж належав Анні Гербурт – прабабці польського короля Яна III Собеського. Починаючи з 1540-го р., майже два століття містечко перебувало у володінні могутнього шляхетського роду Сенявських, які відбудували замок, звели пишний палац і церкву, котрій судилося побувати і православною, і католицькою, і навіть мусульманською. В Меджибожі процвітали ремесла і торгівля: тут діяли ткацький, кушнірський, гончарний, кравецький, шевський і ковальський цехи. Місцеві мешканці мали торгівельні зв'язки з стародавнім містом Лева та Львівським братством, Києвом і Польщею. У 1593 р. Меджибіж отримав Магдебурзьке право. Місто під захистом фортеці жило бурхливим життям, міцніло, розбудовувалося і незабаром за чисельністю мешканців майже зрівнялося з тогочасним Києвом. На самому початку Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Меджибозька фортеця була захоплена козаками на чолі з Максимом Кривоносом, але наступного року польські війська повернули її. Два рази – у 1651 та 1653 рр. у фортеці побував Великий гетьман українського козацтва Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким. У 1657 р. Меджибіж став свідком капітуляції семигородського князя Дьордя II Ракоці – претендента на Польську Корону і союзника Богдана Хмельницького. В 1702 р. Меджибіж сильно постраждав від місцевого населення, коли повстанці взяли замок в облогу. Близько 1730 р. містечко перейшло у володіння князівського роду Чарторийських. На початку революції 1917 р. у Меджибожі розпочалася українізація частини царської армії генералом Павлом Скоропадським. З того часу почалася суто українська робота Скоропадського, котра врешті довела його до гетьманства. Меджибіж – одна з колисок хасидизму: тут мешкав мандрівний філософ, іудейський духовний наставник Ізраїль Бешт (БаалШем-Тов). До його могили щорічно на іудейські свята з'їжджаються хасиди з усього світу. Сьогодні Меджибіж – містечко у Хмельницькій області. Про його колись могутнє і пишне минуле нагадують добре вцілілі міцні мури фортеці, увінчані баштами, залишки палацу князів Сенявських (на території фортеці), діюча православна церква, руїни костелу 1600-1632 рр. та келії домініканського монастиря.

Окрасою Меджибожа є стародавня добре збережена фортеця, виникнення якої відносять до XIV ст. Саме тоді вимурували замок, оточений земляними валами та ровами. Фортеці судилося стати важливою оборонною спорудою, під стінами якою закінчувались чимало ворожих нападів. У 1436 р., після приєднання Волинської землі до Польської Корони, Меджибозька фортеця належала князю Люборту Гедиміновичу, який зміцнив фортецю за зразком замку в Луцьку. 1539 р. замок перейшов у володіння роду Сенявських. Тоді з Кам'янця був запрошений видатний архітектор Йов Претвич, який вдихнув у фортецю нове життя: її було перебудовано і значно розширено. При цьому архітектура замку є унікальною, оскільки не повторюється жодна стіна, жодна башта. У 1586 р. Рафаїлом Сенявським посеред двору фортеці був збудований костел. У славні та героїчні часи Визвольної війни 1648-1657 рр. Меджибіж разом із фортецею належав козакам. Сумнозвісним став для Меджибожа 1676 р., коли султан Мехмет IV вирішив вогнем і мечем помститися за смерть сина у Ладжині. Поділля палало. Меджибозьку фортецю захопили турки і хазяйнували тут до 1699 р., коли подільські землі були звільнені від їхнього панування. В першій половині XVIII ст. замок був відбудований князівським родом Чарторийських, котрі в той час володіли містом. Меджибозький замок має вільне планування. До його комплексу входять три вежі, кам'яні зубчаті мури, палац, декорований білокам'яною різьбою, житлові та господарські корпуси, а також кам'яна однефна церква. Мури зберегли бійниці та гарматні

амбразури різної конфігурації. Біля входу фортеці, впритул до західної стіни знаходиться ще один, прямокутний в плані палац, збудований наприкінці XVIII – початку XIX ст. Фортеця є зразком замків перехідного типу – від фортифікацій оборонного призначення до замків-палаців. Це пов'язано з розвитком тогочасної військово-інженерної справи. В 2001 р. фортеця була оголошена Державним історико-культурним заповідником «Меджибіж». Сьогодні тут ведуться археологічні дослідження, в результаті яких були знайдені старожитності Кам'яної доби, Трипільля, Київської Русі, пізнього Середньовіччя. У замковій церкві виявили біля 200 поховань XIV – XV ст.

Експерсії до цих та подібних пам'яток українського оборонного зодчества були б особливо корисні для дітей шкільного віку, враження від яких та від перебування у м. Кам'янці-Подільському та його околицях назавжди закарбувалися б у пам'яті. У цьому контексті ще одна пропозиція для волонтерського туризму з нашого боку, а саме – викупити за кошти спонсорів наявні примірники та замовити друк додаткового накладу книги авторства Аніти Майданюк «Дітям про Кам'янець» [7], котра містить коротку історію цього прекрасного древнього міста Поділля, викладену у цікавій, доступній для дітей формі, з гарними ілюстраціями, та подарувати кожній дитині шкільного віку з родин тимчасово переміщених осіб, які завітали до Кам'янця (знову ж таки – шляхом надання оголошення про таку можливість біля стокового центру – з уточненням: для учасників екскурсій). А для дорослих відвідувачів міста найкращим сувеніром під час екскурсії був би короткий складаний путівник по м. Кам'янцю-Подільському з планом міста [8], що допоможе краще орієнтуватися на місцевості, знайти найкоротші маршрути з центру міста до Національного історико-архітектурного заповідника («Старе місто») та до Старого та Нового замків («Стара фортеця»). Знову ж таки тут потрібна допомога спонсорів, яких у Кам'янці, сподіваємось, не забракне. Прикладом може бути Дмитро Григорович Зволейко, видавець, один із фундаторів друкарської справи на Поділлі, директор підприємства «Видавництво Абетка – Світ», який підготував і видав тисячі книжок, серед яких чільне місце займають видання про рідне неповторне місто Кам'янець-Подільський [9 та ін.]. З ними можна знайомитися і придбати у найбільшому книжковому магазині міста – фірмовому «АБЕТКА», що знаходиться на одній з головних вулиць міста – Князів Коріатовичів. Сподіваємось, що дана стаття, її пропозиції та рекомендації стануть в нагоді багатьом містам і селам України, зокрема Західної, що відчувають нині в умовах російської агресії значний вплив вимушено переміщених осіб. Разом з тим, це є приклад можливостей розвитку туризму в Україні за сучасних складних обставин, в умовах воєнного стану та залучення студентів туристичних (і не тільки) фахів та вишів до цих процесів, а в подальшому – після перемоги і до відновлення туристичної галузі в країні.

У цьому контексті можна зупинитись на напрямках відновлення та розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському у майбутньому. На нашу думку, перше, що треба зробити (вже зараз!) – це відремонтувати хідники (тротуари) на вулицях міста, що є у знищеному стані навіть у центрі, не кажучи про окраїни. Ходити такими тротуарами, що являють собою маленькі товтри (кам'яно-асфальтові бугри) незручно та нищівно для взуття. Тому, до речі, велосипедами та самокатами (на відміну від Києва) вулицями Кам'янця місцева молодь не їздить – їм зручніше для цього проїжджі частини вулиць міста, де автомашин не так і багато (зате гордо встановлено світлофори) – за виключенням пр. Грушевського, вул. Привокзальної, князів Коріатовичів, Огієнка, Шевченка та деяких інших – нечисленних. Власне, проходячи вулицями міста, можна зауважити, що хідники на них колись-таки були – від зроблених ще за «губернських» часів (коли Кам'янець був центром Кам'янець-Подільської губернії) – це хідники з прямокутних кам'яних плит, встановлені безпосередньо біля будинків, де у минулому, мабуть, містилися якісь важливі губернські установи – адміністративні (суди), медичні (лікарні), освітні (гімназії, у т.ч. приватні) тощо. Та вони становлять поодинокі винятки серед «моря» залишків асфальтового покриття тротуарів радянських часів, коли один неякісний асфальт накривався шаром іншого, а потім їх усіх «з'їдала» ерозія – як стихійна (переважно водна), так і антропогенна (амортизація від руху містян). В результаті маємо таку ситуацію, коли сучасний Кам'янець перетворився у «місто розбитих хідників». І це за умов, коли біля міста працює один з найбільших в Україні гірничо-цементний комбінат та асфальто-бетонний завод. Думається, місцева влада тут точно не доробляє, і для «туристичної перлини», як позиціонує Кам'янець місцева влада, така ситуація є неприйнятною. Тобто, на нашу думку перш, ніж запрошувати туристів (українських та іноземних) до міста, слід виконати якісний ремонт хідників на його вулицях. На важливість цього чинника розвитку туризму в містах вказують І. Кочеткова, О.Любіцева [12], які його зараховують до складників сприйняття туристом міського простору. Це сприйняття залежить, по-перше, від психічних характеристик самого

туриста; по-друге, від достовірності отриманої ним інформації; нарешті, по-третє, від облаштованості, комфортності незнайомого для туриста міста. Як раз про останній складник і повинні дбати місцева влада і туристичний бізнес міста. Це означає, в першу чергу, інформаційну підтримку, наявність інформації, вказівників (кількома мовами, щоб турист міг обрати для себе мову спілкування), туристично-інформаційних центрів, які мають зорієнтувати туриста (буклети, картосхеми, додатки у гаджети), наявність QR-кодів на туристичних об'єктах з максимально можливою інформацією про них (можна навести приклад Львова, який це вже зробив). По-друге, це рівень сервісу в об'єктах індустрії туризму та гостинності – в закладах розміщення, харчування, дозвілля. По-третє, це якість екскурсій, їх різноманітність та професіоналізм екскурсоводів. І нарешті, це та сама «аура» міста, яку створюють його мешканці своїм способом життя, в якому відтворюється культура, самобутність та охайність самого міста (ошатні будинки, хороші дороги, *зручні тротуари* тощо). Узагальнено в фахових публікаціях це називають дизайном туристичного місця [13], який формується планово і створює та підтримує певний «образ міста». Відсутність такого дизайну, такого підходу до формування туристичного іміджу міста призводить здебільшого до негативних наслідків у сприйнятті його туристом.

І вже після цього можна говорити про розвиток готельно-ресторанної інфраструктури, яка представлена на сьогодні досить непогано: є у значній кількості великі та невеликі готелі та ресторани, кав'ярні, у т.ч. у підвальних приміщеннях відновлених історичних будинків Старого міста. До значних готелів міста сьогодні можна віднести «7 днів» (номерний фонд 218 од.), «Клеопатра» (83 од.), «Ксенія» (50 од.), «Україна» (50 од.) у центрі міста та «Reikartz» у Старому місті, а також кілька невеликих готелів: «Чотири сезони» (недалеко вокзалу), «Біля річки» (у Старому місті біля середньовічної башти – залишку фортифікацій Польської брами) та ін. Загальна місткість засобів розміщення дозволяє обслуговувати більше 4 тис. туристів щодобово та близько 1,5 млн. щорічно [14].

Туристична індустрія міста включала перед війною 21 туристичну фірму (зараз менше), а екскурсійні послуги надавали понад 70 кваліфікованих екскурсоводів. Інфраструктура гостинності налічувала 92 засоби розміщення, серед них понад 20 одиниць – заклади готельного типу. Впродовж останніх років відвідуваність туристів у місті коливалася в діапазоні 160-240 тис. осіб. Пікові показники відмічалися у 2008-2010 рр., а також у 2016-2017 рр. Зокрема 2016 р. до Кам'янця з туристичною метою завітало 248 тис. осіб, що наразі є рекордним показником за останні 25 рр. За цими досягненнями Кам'янець залишає далеко позаду усі інші міста Поділля, але, звісно, показники не виглядають захмарними у порівнянні з Києвом та Львовом (які приймали понад 2 млн гостей) і, навіть, польським Тарновом, який має таке ж населення, як Кам'янець (біля 100 тис.), але число туристів тут становить 1 млн/рік. Традиційно найбільшим попитом місто користується у польських мандрівників (60% від усіх іноземців), а також у туристів з Німеччини (11%) та США (8%). Загалом туризм є важливим іміджевим та економічним чинником для Кам'янця-Подільського: так, лише прямий туристичний збір міста у 2018 р. склав 264 тис. грн., а сума доходів від музейних об'єктів того ж року сягнула 5 млн грн. Загальні ж прибутки від туризму становлять 5% міського бюджету [15].

Досить багато у місті невеликих ресторанчиків та кав'ярень, приємною ознакою яких для туристів є традиційні українські страви, приготовлені за смачними домашніми рецептами (які навіть пахнуть дуже смачно, коли їх приносять з кухні – власні враження), але за помірними цінами (значно нижчими, ніж у Києві, Одесі чи Львові) та з традиційно, як для провінції, великими порціями (млинці розміром з розкриту долоню, або м'ясо по-домашньому з шести шматків – у київських закладах відповідні порції на половину менші, та в півтора рази дорожчі). Зокрема такі позиції є в меню легендарного місцевого ресторану «Стара фортеця», що у Старому місті, та знаходиться в 4-х поверховому будинку бувшої синагоги, зведеної прямо над каньйоном. А біля нього – пам'ятка архітектури – Гончарська башта з XV ст. з меморіальною табличкою та середньовічним гербом. На підтвердження наводимо меню однієї з кав'ярень Старого міста, де вказані порції та ціни (табл.1).

Недарма до ТОП-100 найкращих ресторанів України (станом на осінь 2021 р.) потрапив і ресторан м. Кам'янця-Подільського під назвою «Ніка», що знаходиться на вул. Старобульварній, 4 (середній чек: 350 грн.; кухня: українська, європейська). Завдяки незвичному інтер'єру цей кафе-ресторан по дорозі до Старої фортеці схожий скорше на казковий будиночок із минулого: на стінах висять чорно-білі фотографії старовинного міста, у приміщенні багато свічок, а гостьову залу прикрашають грамофон, плетені скатертини, фонтанчики, статуетки і навіть гамак. У меню – традиційні українські страви, приготовані за домашніми рецептами. Рекомендується спробувати «М'ясо в хлібині по-кам'янецьки» й запити його авторськими настоянками [10]. До речі у Львові місцеві настоянки з

карпатських трав продаються у спеціальному магазині на площі Ринок і користуються значним попитом у туристів. Чому б цей досвід не перейняти і Кам'янцю? Не відстає від ресторану «Ніка» і кав'ярня «Під брамою», що біля Замкового мосту. Враховуючи реалії військового часу, її назву прикрашає табличка з обіцянкою безкоштовного обіду після перемоги усім бажаючим, а вже зараз кухарі кав'ярні готують безкоштовні обіди для переселенців в одній з місцевих шкіл (рис.4).

Таблиця1.

Меню однієї з кав'ярень м. Кам'янця-Подільського*

№	Назва страви	Порція (г/шт.)	Ціна (грн)
1.	Салат з капусти	150 г	35
2.	Картопля по селянські	200 г	35
3.	Мисливські ковбаски	3 шт.	75
4.	Шпикачки, обсмажені в тандирі	2 шт.	75
5.	Курячі стегна, смажені в тандирі	200 г	75
6.	Шашлик зі свинини	100 г	50
7.	Сухарики	50 г	15
8.	Соус часниковий для картоплі	-	20
9.	Соус томатний для шашлика	-	20

*Меню кав'ярні «Старе місто»

Рис.4. План-схема кав'ярні «Під брамою» (фото автора)

Висновки. Отже, можна порадити продовжити успішну практику відбудови і пристосування пам'яток архітектури міста під об'єкти туризму: готелів (як готель «Біля річки»), кав'ярень (як кав'ярня «Під брамою»), а також сувенірних крамниць, екскурсійних бюро тощо. У цьому контексті яскравим прикладом можуть бути «Казарми Станіслава Августа», які знаходяться нині в аварійному стані та чекають на інвестора (рис.3). У цій 4-х поверховій, імпазантній, а нині занедбаній споруді, можна було б створити цілий туристично-готельно-ресторанний комплекс (недалеко Руська брама) з спеціалізацією на екстремальному туризмі (напроти – чорні прямовисні стіни каньйону р. Смотрич висотою понад 30 м, на яких могли б тренуватися туристи – завзяті шукачі гострих вражень та адреналіну тощо).

Тут же доречним був би медичний заклад з обслуговування туристів та місцевих мешканців, оскільки подібного не має взагалі в усьому Старому місті. Список таких будівель можна продовжити, більшість їх знаходиться в Старому місті – тобто на території НІАЗ «Кам'янець».

На нашу думку, не сприяють розвитку іноземного туризму у місті і деякі місцеві побутові «міфи», які треба всіляко розвінчувати, на кшталт:

1. «Поляки українців вважають бидлом»: таке твердження, можливо, мало рацію у XVI-XVIII ст., коли Поділля знаходилося під владою Речі Посполитої, але не сьогодні, у XXI ст., коли сучасна Республіка Польща є країною рівних громадян різних національностей (у т.ч. українців, що у ній проживають), а різних магнатів, графів, князів і взагалі шляхетських титулів у сучасній Польщі давно немає (це залишилося в історії). Найкращим спростуванням такої думки є сучасна підтримка Польщею України у відбитті російської агресії, коли всебічна підтримка з польського боку надається Україні не тільки в гуманітарній сфері (гостинно прийнято понад 4 млн. біженців з України (з 5,5 млн. загалу) з наданням їм максимально можливої допомоги у питаннях розміщення та проживання, харчування, освіти для дітей, абітурієнтів, студентів), але й у військовій (так, Польща надала ЗСУ 150 САГ «Крб» та інше воєнне спорядження).
2. Усілякі контакти з польськими родичами чи знайомими, у т.ч. писемно-поштові, в соціальних мережах тощо, ще й польською мовою, деякими (на щастя, поодинокими) мешканцями Кам'янця можуть розцінюватися, як «шпигунство на користь Польщі» – у такому явищі відображаються як залишки «забобонів» з радянсько-сталінських часів

(коли наявність родичів чи знайомих за кордоном викликала підозру влади з відповідною «увагою» до такої особи з боку спецслужб), так і низький рівень туристичної культури деяких пересічних містян (незнання іноземних мов, брак подорожей до інших країн, і, взагалі, нерозуміння культурно-туристичних цінностей сучасної світової цивілізації, до якої належить Україна, і через що наша країна чинить героїчний спротив російським агресорам, які прагнуть повернути російсько-сталінський режим в Україну).

Перспективи подальших досліджень. Як повідомила 21.06.2022 р. у Фейсбуці очільниця ДАРТ (Державне агентство розвитку туризму України) Мар'яна Олесків, за перші 4 місяці 2022 р. сума туристичного збору в Україні зросла на 65% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року і досягла 64 млн. 611 тис. грн. До п'яти областей з найвищою динамікою цього показника віднесено: Київ (зростання на 98%), Львівська обл. (відповідно на 268%), Закарпатська обл. (на 144%), Хмельницька обл. (на 65%) та Івано-Франківська обл. (на 48%). Як видно, за динамікою туристичного збору Хмельницька обл. входить до п'ятірки лідерів серед областей України, а лівову частку цього показника забезпечує власне м. Кам'янець-Подільський. Отже, перспективи подальших досліджень пов'язані з визначенням тенденцій розвитку туризму на Поділлі, зокрема у м. Кам'янці-Подільському після припинення військових дій.

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що не існує будь-якого конфлікту інтересів.

Література

1. Смирнов І.Г., Любіцева О.О.(2021). Розвиток Кам'янця на Поділлі, як комплексної туристичної дестинації: ресурси культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного та меморіального туризму. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. Вип. 4 (81). С. 47-55.
2. Трубочанінов С.В.(2004).Місто-фортеця/Ілюстрований нарис. (польськ.). К-П: Оіюм. 12 с.
3. Пагор В.В. (2020). Битви за Кам'янець: publichistory.К-П: Видавець Панкова А.С. 154 с.
4. Расщупкін О.І., Трубочанінов С.В. (2017). Кам'янець на Поділлі. К-П: ФОП Сисин Я.І. 172 с.
5. Пламеницька О. (2005). Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. К-П: АБЕТКА. 251 с.
6. Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж. Туристична карта (2011). К.: ТОВ ВМК «Ортелій».
7. Майданюк А. (2015). Дітям про Кам'янець. Кам'янець-Подільський: В-во Абетка, ФОП Сисин Я.І. 44 с.
8. Кам'янець-Подільський – місто-музей (історія, культура, туризм). Туристична карта (2015). Тернопіль: Наш Світ.
9. Юрков В., Юркова Г. (2011). 7 чудес Кам'янця на Поділлі (дійсність і легенди). Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г. 56 с.
10. ТОП-100 найкращих ресторанів України (2021). НВ, №35. 23 вересня.
11. Twierdza w Kamieńcu-Podolskim (2020). Кам'янець-Подільський.
11. Кочеткова І., Любіцева О. (2022). Психологічні аспекти сприйняття міського простору туристом. Психологія та туризм: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: ТОВ «Геопринт». С. 121-123.
12. Xiang Z., Stienmetz J., Fesenmaier D.R. (2021).Smart Tourism Design: Launching the annals of tourism research curated collection on designing tourism places // Annals of Tourism Research. №86. P.103-154.
13. Хоптяр А.Ю. (2019). Розвиток туристичної галузі в Кам'янці-Подільському на початку XXI ст.: передумови, здобутки, сучасний стан. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. Випуск 14/ за ред. Ящишиної І.В. Кам'янець-Подільський: Аксіома. С. 450-454.
14. Кам'янець туристичний: статистика іноземних туристів (2018) [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.

References

1. Smirnov I.H., Lyubitseva O.O. (2021). Development of Kamianets in Podillya as a complex tourist destination: resources of cultural-cognitive, national-patriotic, mystical and memorial tourism. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Geography. Vol. 4 (81). P. 47-55.
2. Trubchaninov S.V. (2004). City-fortress/Illustrated sketch. (Polish). K-P: Oyum. 12 p.
3. Pahor V.V. (2020). Battles for Kamianets: public history. K-P: Publisher Pankova A.S. 154 p.

4. Rasshupkin O.I., Trubchaninov S.V. (2017). Kamenets in Podillya. K-P: FOP Sisyn Ya.I. 172 p.
5. Plamenytska O. (2005). The sacral architecture of Kamianets in Podillya. K-P: ALPHABET. 251 p.
6. Kamianets-Podilskyi, Khotyn, Medzhibyzh. Tourist map (2011). K.: VMC «Ortelii» LLC.
7. Maidanyuk A. (2015). For children about Kamianets. Kamianets-Podilskyi: Abetka Publishing House, Individual entrepreneur Sysyn Y.I. 44 p.
8. Kamianets-Podilskyi is a city-museum (history, culture, tourism). Tourist map (2015). Ternopil: Our World.
9. Yurkov V., Yurkova P. (2011). 7 wonders of Kamianets on Podillya (reality and legends). Kamianets-Podilskyi: PP Zvoleyko D.G. 56 p.
10. TOP-100 best restaurants in Ukraine (2021). HB, №35. September 23.
1. 11. Twierdza w Kamiencu-Podolskim (2020). Kamianets-Podilskyi.
11. Kochetkova I., Lyubitseva O. (2022). Psychological aspects of the tourist's perception of urban space. Psychology and tourism: Materials of the international scientific and practical conference. K.: «Geoprint» LLC. P. 121-123.
12. Xiang Z., Stienmetz J., Fesenmaier D.R. (2021). Smart Tourism Design: Launching the annals of tourism research curated collection on designing tourism places // Annals of Tourism Research. №86. P. 103-154.
13. Hoptyar A.Yu. (2019). Development of the tourism industry in Kamianets-Podilskyi at the beginning of the 21st century: prerequisites, achievements, current state. Bulletin of the Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University. Economic sciences. Issue 14/ edited by Yashchyshina I.V. Kamianets-Podilskyi: Axiom. P. 450-454.
14. Tourist Kamianets: statistics of foreign tourists (2018) [Electronic resource]. Resource access mode: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.